

BALTHASAR LOTHWIGER

EYN KURTZ NUTZBAR REGIMENT VND RATH VOR DIE SCHWEREN VÑ ERSCHRECKLICHEN KRANCKHEIT DER PESTILTZ

EEN KORT, BRUIKBAAR RECEPT EN ADVIES TEGEN DE ZWARE EN VERSCHRIKKELIJKE ZIEKTE DER PEST

1 5 1 6

vertaling:

Ruud Muschter
∴

Groningen

muschter@home.nl
www.archive.org

6 april 2015
herzien 5 januari 2021

INHOUDSOPGAVE

BRONVERMELDING

1516, Leipzig

http://histbest.ub.uni-leipzig.de/servlets/MCRGenPDF?mcrid=
UBLHistBestCBU_derivate_00000721&from=1&to=16

INLEIDING VAN DE VERTALER

Halverwege de 14e eeuw stierven in Europa omstreeks 25 miljoen mensen aan de pest, ofwel ‘de zwarte dood’.

Voor wie een indruk wil krijgen van hoe ontwrichtend deze ziekte was, moge ik verwijzen naar Barbara Tuchmann’s ‘De waanzinnige 14e eeuw’. Steden en het platteland werden ontwricht en volledig ontvolkt. De akkers raakten begroeid met onkruid. Roversbenden trokken van her naar der.

Het huidige werk, van latere datum, gaat in op de behandeling van patiënten die aan de pest lijden. De auteur verwijst naar een aantal medicinale stoffen, aangeduid met letters. Welke stoffen dat zijn, wordt niet duidelijk. Ook wordt de oude techniek van het aderlaten en kopzetten door deze arts gepropageerd.

De interpunctie van het manuscript is, zoals zo vaak bij oude Duitse geschriften, zeer gebrekkig. Zinnen die moeten doorlopen, stoppen met een punt, waarna de zin doorloopt als een nieuwe zin, met hoofdletter. Anderzijds ontbreken komma’s waar ze zouden moeten staan. Soms worden woorden gescheiden door een /, hetgeen het begin van een nieuwe zin moet aanduiden.

Ook in dit manuscript is de oud-Duitse trend zichtbaar om geen hulpwerkwoorden te gebruiken. De dubbele punt wordt veel gebruikt als komma.

Ruud Muschter

DE TEKST VAN HET MANUSCRIPT

Een kort, bruikbaar voorschrift en advies voor de zware en verschrikkelijke ziekte der pest: Aan een eerbare Raad te Halle en de inwoners ter plaatse gunstig opgedragen: door de achtbare heer doctor Balthasar Lothwiger zeer kort samengevat.

Ooit was het openlijk en voor velen kenbaar, dat boven de liefde voor het vaderland, zoals de leraar Plato beschrijft, op aarde geen grotere te vinden is; zoals zulks ook in de verhalen van de edele Romeinen menigvuldig te lezen valt. Reden waarom zij zich omwille van de liefde voor hun vaderland ter beschikking stelden, hetgeen in voorchristelijke tijd werd opgemerkt.

Ook ik word bewogen door een dergelijke liefde die ik steeds voor mijn vaderland draag, net zoals de wijze en schone Esdra en de edele Romein Certonius die voor hun vaderland hadden. Om diezelfde liefde te betonen, met name als hier een straf der pestilentie te vrezen valt en die hier Halle mocht overvallen, moge God de allerhoogste, onze Heer, die dan genadiglijk afwenden, opdat de inwoners van de stad niet de geringste schade zouden kunnen oplopen.

Om dat voor te zijn, ben ik, Balthasar Lodwiger, doctor in de geneeskunde, ermee gemoeid een kort vruchtbaar voorschrift[1] en advies te geven tot troost en hulp aan alle inwoners der stad, doch allereerst aan de eerzame en zeer wijze heren Regenten van de Raad, de Zoutopzichters[2] en Schepenen, die dan vanwege het algemeen nut verhinderen dat men voor de pestilentie moet vluchten; met name echter hun, die dat in dit geval niet weten te verhinderen, dit recept en advies mee te delen - zoals ik dan ook door sommige van mijn goede vrienden gevraagd ben te doen -, opdat eenieder, wanneer hij zich wil inspannen, zich met godes hulp zonder grote onkosten kan onttrekken aan de pestilentie, deze vrij kan ontlopen, en zijn leven moge vieren tot lof van God de Heer, om zelf tot de zaligheid van zijn ziel genade te verkrijgen.

---

[1] Ook: ‘recept’.

[2] “Bornmeistern”. De stad Halle had de oudste zoutwinning van Duitsland. Een opzichter aldaar werd ‘Bornmeister’ of ‘Äugler’ genoemd. Kennelijk een zeer vooraanstaande persoon.

Vragende, het tot gunstig onthaal goedbedoeld aan te nemen, en of eenieder zichzelf goed in acht wil nemen, en overwegen hoe het sommige omliggende steden zwaar en bedroevend vergaan is. Heb ook het algemene spreekwoord in gedachten, ontleend aan Plinius de Oudere[3], Plautus[4] en anderen, namelijk ‘zalig zijn de door andermans schade en onwijsheid verkregen wijsheid en voorzichtigheid’. Men vindt in waarachtige geschiedenissen veelvuldig, hoe God de heer het volk van harte door de pestilentie gestraft heeft[5], zoals toen ten tijde van koning David in een tijdsbestek van weinig uren van een dag zeventigduizend mensen door de pestilentie geveld zijn.

Ook in de voortreffelijke staat Athene zijn zo veel mensen door de pestilentie[6] gesneuveld, dat hij bijna verwoest werd, en dat

---

[3] “Plinio Secʊ̃do”. Gaius Plinius Secundus, ca. 23-79 n. Chr., Romeins politicus en wetenschapper.

[4] “Plauto”. Titius Maccius Plautus, ca. 250 v. Chr. - 184 n. Chr., Romeins blijspelschrijver.

[5] De beroemde chirurg Ambroise Paré, 1517-1590, stelt: “De pest is een ziekte die van de wraak Gods afkomstig is, furieus, plotseling, snel, monstrueus, vreeswekkend, besmettelijk, vreselijk; door Galenus een wild beest genoemd, verwoestend en uiterst wreed. De sterfelijke vijand van het leven van de mens en van diverse soorten dieren, planten en bomen. (...) Het staat vast, onder ware christenen - aan wie de Eeuwige de geheimen van zijn wijsheid heeft onthuld -, dat de pest en andere ziekten die onder de mens vaak voorkomen, uit Gods hand komen, zoals de profeet ons leert: Kan er in de stad een kwaad zijn dat niet door de Heer gedaan is? (...) Laten wij het er dus over eens zijn, dat de pest en andere gevaarlijke ziekten bewijs zijn van de wraak van God wegens de zonden, afgoderij en bijgeloof die over de aarde heersen. Want zelfs een gewone schrijver [lees: Hippocrates; RM] is gedwongen toe te geven, dat er iets goddelijks is in ziekten.” Victor Robinson, Pathfinders in Medicine (‘Wegbereiders in de Genees-kunde’), 1912. Zie mijn vertaling op www.archive.org.

[6] Uitgebroken in Athene in 430 v. Chr.

men daarin een gebod moest uitvaardigen, dat een man twee vrouwen als echtgenoten moest nemen, ter vermeerdering van de mensen, om de stad weer te bezetten. En te Rome, toen de stad 279 jaar oud was, zijn in de grote verschrikkelijke pestilentie zoveel mensen gestorven, dat de akkers, koeien, schapen en ander vee en goederen verlaten en verwoest werden aangetroffen. Bovendien is er ten tijde van de befaamde arts Hippocrates vijf jaar lang overal een pestilentie geweest, waarin voortreffelijk volk gestorven is, hetgeen eenieder zich wel goed ter harte moet nemen.

Men moet zich vóór alles met God onze heer zo goed mogelijk verzoenen. Roep met ijver de zeer geliefde moeder van God aan, en alle lieve heiligen. Met name de opmerkelijke en hooggeachte goede heiligen wier lichamen en overblijfselen door ordening en ingespannen vlijt van de zeer eerwaardige in God de vader en doorluchtige hooggeboren vorsten en heren, de heer Albrechten te Maagdenburg en Mainz, aartbisschoppen, keurvorsten primas, et cetera, Admistrato, te Halberstadt, Margraven, te Brandenburg, te Stetyn, Pommern, et cetera, hertogen van onze genadigste heer, bij ons hier te Halle in de loffelijke stichtkerk Sanct Mauritiusburg zijn teruggebracht, opdat door hun grote verdienste en voorbede zulke harde straffen en de toorn Gods, genadiglijk van ons mogen worden afgewend[7], en dat wij ons van de pestilentie door hun hulp en de heilige artsenij ons zalig mogen bevrijden, en dat die ons behoeden en genezen.[8]

Daarom wil ik dit voorschrift in twee gedeelten zo kort mogelijk onderscheiden.

---

[7] Vertaling onzeker. Het manuscript zet veel dubbele punten midden in de zinnen, en is ondoorzichtig ten aanzien van geplaatste hoofdletters. Daardoor is het niet duidelijk, welke zinsdelen bij elkaar horen, en waar nieuwe zinnen beginnen.

[8] “preseruirẽ uñ curirẽ”.

Het eerste hoofdstuk geeft aan, hoe men zich tegen de pestilentie moet weren.

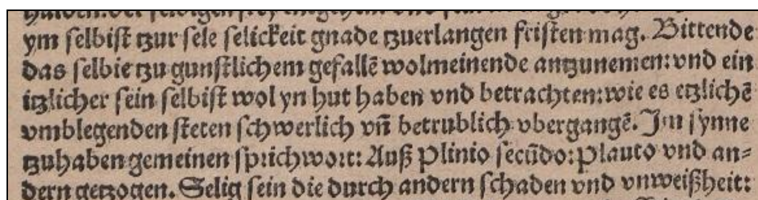
Het is een feit, dat de inwoners van deze stad niet in alle gelederen met eten, drinken, geschikte en gezonde gebouwen of vertrekken en van tevoren met kostbare artsenij en dergelijke - zoals het wel naar nooddruft zou moeten zijn -, in staat zijn zich teweer te stellen; en zo zij het al vermogen, dunkt het hen verdrietelijk en te zwaar, zoals zulks genoegzaam in veel voorschriften omtrent de pestilentie gedrukt staat; reden waarom ik er, in hetgeen ik aangeef, aan voorbijga. Ik wil namelijk slechts datgene aan de orde stellen wat eenieder, of bijna het merendeel, zonder frustratie en bezwaard te zijn, vermag.

Ten eerste moet men in het algemeen weten, dat het beslist nuttig is dat men alle oorzaken van een kwalijke reuk in stegen, als van varkens en dergelijke, wegneemt, en dat men dikwijls in de huizen en vertrekken geschikte vuren aanhoudt, en van tijd tot tijd - doch op zijn minst in de ochtend - van de ontstane as een rook maakt, zoals hierna uit te voeren. Ook heeft het nut om in stegen, met name daar waar veel stank bemerkt wordt, vuren aan te houden van betrouwbaar hout, dus van eiken, of op zijn minst van ander betrouwbaar hout, opdat het volk dat niet in de huizen kan blijven doch vaak naar buiten moet gaan, veiliger is.

Want het vuur reinigt de lucht en voorkomt de kwade branden die de mensen door de lucht verwonden. Zulks heeft ook de ervaren Hippocrates in zijn tijd der pestilentie getrouw aan de steden aangeraden om te doen.

Anderzijds moet in het algemeen worden opgemerkt, dat er vijf aspecten door de doctoren schriftelijk zijn aangegeven, waardoor een mens vaak ten spoedigste tegen de pestilentie behoed kan worden, als daar zijn: *fuga*, *fleuboto mia*, *focus*,

fricacio en *fluxus*. Dat wil zeggen: vluchten; aderlaten; te rechter noodzakelijker tijd wanneer het dienstig is, uitroken; schrobben van het lichaam en het wegvoeren of reinigen van het lijk; en tenminste één keer per dag een natuurlijke stoelgang hebben.

ym selbist tzur sele selickeit gnade tzuerlangen fristen mag. Bittende
das selbie tzu gunstlichem gefallē wolmeinende antzunemen: vnd ein
itzlicher sein selbist wol yn hut haben vnd betrachten: wie es etzlichē
vmblegenden steten schwerlich vn̄ betrublich vbergangē. Jm synne
tzuhaben gemeinen sprichwort: Auß plinio secūdo: plauto vnd an-
dern getzogen. Selig sein die durch andern schaden vnd vnweißheit:

Zo zijn er ook wederom vijf aspecten die bij een mens gemakkelijk de pestilentie veroorzaken, te weten: *fames*, *fatigatio*, *fruct'*, *femia*, *flatus*. Dat wil zeggen: honger; het zich overgeven aan[9] inspanning tot arbeid of andere beweging; rauwe bessen of vruchten; het uitoefenen van echtelijke werkzaamheden; en lucht, met name in de tijd van pestilentie.

Derhalve is het noodzakelijk de lucht met rook en vuur, zoals boven aangestipt, te reinigen. Daarenboven is het aangenaam dat eenieder zich niet met eten en drinken belaadt, en zich ontdoet van toorn, angst, treurigheid, zwaar gemoed en schrik. In het bijzonder houde men zich in eten en drinken matig, en zij men aangenaam vrolijk: een handelen dat in vreugde en het zich verlustigen ook een licht gemoed geeft, en bij de huisvader[10] gaarne gezelschap houdt. Spreek niet over sterven of over andere treurige zaken.

Met name veel baden in algemene badkuipen is gevaarlijk. Waar iemand echter gewend is vaak te baden, zo kan hij eens in

[9] "uberge bemùūg". Vertaling onduidelijk, mede door onduidelijke spatiëring.
[10] "ehr". Vertaling onzeker.

de veertien[11] dagen in een afzonderlijke en eigen badkuip baden.

Tot slot neme eenieder in acht, dat hij qua lichaam gematigd en niet verstopt is. Mocht hij echter verstopt raken, dan mag hij de drank[12] nemen die aangeduid is met ‘A’; deze vroeg warm opdrinken; en daarop zes uren vasten en zich in de lucht begeven.

Toepassen van de artsenij om zich met name tegen de pestilentie te behoeden.

Opdat de aard van een artsenij niet tot gewenning leidt, et cetera, zo moet de artsenij veranderd worden, en wordt het niet getrouwelijk aangeraden om dagelijks enigerlei te gebruiken, waarop we hier nog terugkomen.

Op zondag en woensdag neme men negen[13], elf[14] of dertien[15] pillen, aangeduid met B, en de banden[16] vroeg, om de vier of vijf, en bijna zes uren.

Op maandag en donderdag neme men één quentijn zwaar van het electuario[17] D, en men drinke dat in een houder met louter wijn vroeg warm op en vaste daarop zes uren. Of men neme van

---

11 “xiiij”.

12 “ttāck”.

13 “ix.”.

14 “xi.”.

15 “xiij”.

16 “Schlingen”. Bedoeling onzeker. Mitella’s?

17 Oud Romeins geneesmiddel, in suiker bereid. Dit doet denken aan het oude *Theriacam*, een medicinaal gebruikte suikerstroop. Ook bekend was vroeger de *Compositionem Hamech*, "confectio Hamech", eveneens een suikerrijk, uit vele planten en vruchten samengesteld middel.

het andere electuario, aangeduid met C, één loth zwaar. Eet tevens een goede, grote walnoot. Eet die eveneens vroeg om vier of vijf, of zes uur, en vast dan tot aan de maaltijd.

Wanneer iemand een van de vermelde electuaria niet kan gebruiken, neem dan twee schijfjes van het koekje, aangeduid met E. Eet die fris[18] om vier, vijf of zes uur, voordat hij het huis uitgaat.[19]

Op dinsdag en vrijdag gebruike men twee quentijn zwaar van het poeder G, hetgeen men onder de drieën wil.[20] Want het ene is duurder dan het andere. Drink het in Saurampff-water[21], doch eet het met geroosterd brood en wijnazijn, of warm bier, vroeg, voordat men het huis uitgaat.

Op zaterdag neme men vroeg om vier of vijf uur één quentijn zwaar van het poeder L. Of het electuarium dat men het beste kan nemen: in het drankje wijnazijn of wijn met Saurampff-water voorgemengd, en transpireer daarop in bed om wille van de zekerheid dat - wanneer hij[22] iets van gif heeft opgelopen - het door transpiratie wordt uitgedreven.

Van dit zeer fijne poeder[23] neme men en strooie het op gloeiende kolen iedere ochtend in zijn huis of vertrek, of ook in kachels van de opgestookte ovens, met name vroeg in de middag.

---

[18] Het manuscript is hier niet goed ontcijferbaar.
[19] De zin loopt qua persoonsvormen niet goed.
[20] Onduidelijk.
[21] Komt ook voor bij Johann Jacob Bräuner, ‘Pest-Büchlein’, p. 185, 1714 en diverse andere oude medische werken. Het gaat om de ‘Rumex acetosa’; veldzuring, ofwel ‘Sauerampfer’.
[22] Ook hier zijn de persoonsvormen niet zuiver gebruikt.
[23] “puluer.ff”.

Het tweede[24] hoofdstuk meldt hoe men hulp moet verlenen aan wie met de pestilentie beladen is.

Ter genezing en raad aan hem die met de pestilentie bezwaard is: wanneer men bij hem een bezwaard gemoed of lichaam bemerkt; of pijn in het hoofd; of rillingen of onnatuurlijke warmte; of qua macht[25]: matigheid van het hart, of sidderen, dan wel dorst. Wanneer sommige van deze aangeduide tekenen voorhanden zijn, die dan heel heimelijk aanwezig zijn en vaak moeilijk te bemerken zijn, kan de pestilentie bij tijd en wijlen de mens besluipen. Wanneer iemand derhalve een ervan bij zichzelf vermoedt, en in de periode is dat men zich over de pestilentie bezorgd maakt, en kenbaar is dat sommigen ermee bezocht zijn geweest, dan moet men hem - wanneer hij op geen enkele plek van het lichaam is opgekomen - de mediaan of goudader aanslaan[26]. In de winter en herfst aan de linkerarm; anders, in de andere getijden van het jaar, aan de rechterarm.

Wanneer er echter ergens aan het lichaam van een mens iets is opgekomen, of anderszins onder de armen, aan de benen of oren bij iemand pijn bemerkt wordt, moet men spoedig aderlaten. Daarna treedt de buil of apostema of pijn op. Staat de apostema aan de linkerarm en oksel, of het linkeroor, dan moet men aderlaten aan diezelfde linkerarm, en niet aan de rechter. Dus wederom moet het zo geschieden wanneer de apostema en buil aan de rechterkant wordt bevonden.

Zo is het ook aan droge klieren[27], aan dezelfde benen late men ader bij de vrouwen; zo allerwegen aan dezelfde zijde van het lijk. Wanneer de mens echter te jong is, en wel onder de vijftien

---

[24] “andere”. Wordt in het oud-Duits altijd bedoeld als ‘tweede’.
[25] Vergelijk: ‘onmacht’.
[26] “die median (...) schlahen lassen”. Vermoedelijk is hier, net als iets verderop, het aderlaten bedoeld.
[27] “heydrüssen”.

jaar, of wanneer de mens uit angst niet het aderslaan zou kunnen dulden, of te oud zou zijn, als bij Ix[28] jaren, of een koude complexie heeft, alsook wanneer de schade aanzienlijk duidelijker, en bleekheid bij de mens gezien wordt, dan is het beter dat men geen aders slaat, doch het poeder gebruike met het , waarop wij hieronder terugkomen.

Na de aderlating, waaraan men niet de voorkeur moet geven, doch die in uitzonderlijke gevallen moet geschieden, waar[29] echter iemand niet geschikt is om hem de ader te slaan op grond van vorenvermelde oorzaken, moet men aan de zieke, wanneer hij boven de vijftien[30] jaren oud is: anderhalve quentijn geven, en onder de vijftien jaren, kinderen bijvoorbeeld: één quentijn zwaar van het poeder met het , en dat warm laten opdrinken uit een kruikje met zuivere wijn met Scabiosa-water[31] of Saurampff-water vermengd, hem goed toedekken en laten transpireren. Hoe langer, des te beter het is. Tegen de acht à negen uur, wanneer hij het volhoudt, doch zonder te slapen.

Wanneer echter de zieke dergelijk poeder niet binnen houdt, doch mocht braken, moet men niet aderlaten, maar zijn mond spoelen. Daarna hem spoedig wederom zo veel poeder geven als hij kan binnenhouden. Daarom is het goed, de zieke geroosterd brood met wijnazijn voor te houden om aan te ruiken wanneer men dergelijk poeder wil nemen.

Na de transpiratie droge men hem met schone doeken, en wanneer er een uur gepasseerd is, geve men hem een soepje of

---

[28] “”. Onduidelijk.
[29] De zin loopt in het manuscript niet goed.
[30] “”.
[31] “scabiosen wasser”. Vermoedelijk duidt dit op een extract van het kruid Scabiosa Succisa (‘duivelsbeet’); familie Dipsacaceae. Is zuiverend, koortswerend, wondhelend, wekt transpiratie op en is vochtafdrijvend.

iets van een zure spijs te eten, en late men hem niet in de buitenlucht komen.

voꝛmiſcht warm außtrinckē:yn wol zu decken vnd ſchwitzen laſſen.
ye lenger ye beſſers iſt:bey acht ader newn ſtunden:ßo er das thun kā
doch mit nicht ſchlaffen: wo aber der krācke ſollich puluer bey ſich
nicht behaldē ſunder bꝛechē würde ſal man nicht abelaſſen: ym das
maul ſpulen: dar nach ym balde aber ßo vil puluers wider geben:biß
das es bey ym bleibe:darumb iſt gut dē krācken geröſt bꝛot mit wein
eſſig zu richē voꝛhaldē:wen man ſollichs puluer nemen wil.

Hoewel ook veel andere artsenij in dergelijke nood nuttig is bevonden, hetgeen niet te misachten is, toch weet ik in het bijzonder, dat dit poeder in dergelijke nood der pestilentie door veel deskundige en ervaren doctoren gebruikt is; dat het in verscheidene mensen die met de pestilentie bezocht zijn geweest, troostrijk is ervaren, en dat het voor een schat is aangezien; dat het het gif niet tot het hart laat komen, wanneer het binnen vierentwintig[32] uur wanneer het pas de mens raakt, wordt aangewend.

Wanneer daarom iemand ten tijde van de pestilentie deze ziekte vermoedt en vreest dat hij daarmee beladen is, dan mag hij terstond het poeder innemen zoals hierboven aangegeven. En wanneer hij niet reeds met de pestilentie beladen is, en het poeder neemt, zal het hem niet schaden.

Ter versterking van de zieke, legge men hem zo spoedig mogelijk en dikwijls op het hart onder de linkerborst met een rood scharlaken lepeltje[33] of rood band[34] lauw[35] iets van het hartwater, aangeduid met ‘P’. Men geve hem ook ter ver-

[32] “xxiiij”.
[33] Onduidelijk wat hieronder moet worden verstaan.
[34] “tzindel”. Vertaling onduidelijk, wellicht ‘singel’.
[35] “leulich”. Vertaling onzeker.

sterking dikwijls overdag of ’s nachts van het electuarium ‘M’, alsook een grote walnoot te eten, of twee schijfjes van het koekje ‘H’, dat de zieke het beste kan gebruiken.

En wanneer de zieke in het lichaam verstopt raakte en geen natuurlijke stoelgang heeft, geve men hem de drank aangeduid met ‘A’, zoals tevoren aangegeven. Wanneer ook aan de zieke bemerkt wordt, dat bij hem nog iets van gif resteert dat niet genoegzaam door de eerste transpiratie gepurgeerd werd, mag men de zieke van het poeder met het ✝ zonder schade nog een keer tot transpiratie geven. Ook mag de zieke ten tijde na de transpiratie, vroeg op de dag, het drankje aangeduid met ‘H’ warm opdrinken en vervolgens slapen, of naar zijn believen rusten. Sterk hem en behoed hem voor hitte en dorst.

Wanneer hij geheel van de ziekte verlost is, mag hij zich wederom houden aan het eerste voorschrift, en niet nalaten te bedenken, dat hij nu voortaan zeker is voor de ziekte en die niet opnieuw verkrijgt, zoals sommigen onterecht geloven en rond vertellen.

Wanneer de zieke na de transpiratie een apostema of buil behoudt, moet men, voordat het geschiedt dat die begint te zweren, daarop deze pleister leggen, aangeduid met ‘T’. Doch het is goed, dat men eerst om het apostema of de buil heen, twee of drie vingers breed ervan snijdt[36] of prikt zoals men pleegt kop te laten[37], en daarop een grote kop zet.

Daarna legge men daar dit pleister overheen. Dat trekt het gif er geheel uit, totdat het geheel verteert. Deze methode is beter te verdragen en bevorderlijker dan dat men het apostema laat zweren. Wanneer dat echter te moeilijk uitvalt, mag men dit

---

[36] “hacke”.

[37] Ook wel “schröpfen” genoemd. Een glas wordt onder vacuüm op de huid gezet.

pleister ‘V’, dat rijp maakt, erop leggen. En wanneer het rijp is, late men het zo spoedig mogelijk openen, en het daarna helen met pleisters die trekken en reinigen, zoals een verstandig barbier of chirurg zal weten.

Wie gezind is om dergelijke artsenij te verkrijgen of wie haar nodig heeft, die betrekke haar van de apotheek te Halle, voor betamelijk geld een iegelijk stuk dat hij hebben wil, naar het benoemde teken daarvan, en dat hij betalen wil. Want er is dure en ook voor gering geld voorgeschreven artsenij, opdat een-ieder, rijk of arm, zich met artsenij kan hoeden tegen de pestilentie.

Gedrukt te Leipzig, door Wolfgang Stöckel in de Grymmischen Gasse bij de Paulers woonachtig, 1516.